ORIGINAL RESEARCH PAPER

Hindi

अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील कृषी योजनांद्वारे लाभार्थ्यांना वाटप केलेल्या अनुदानाच्या विनियोगाचे अध्ययन.

KEY WORDS: कृषी योजना, वाटप, अनुदानाचा विनियोग, पिक विमा, 'ती अवजारे

अमित साहेबराव पुंडकर

डॉ. महेश चंद्रभान डाबरे

ABSTRACT

1 गोषवारा :–

सदर योजनांमुळे कृषी क्षेत्रात झालेली प्रगती, योजनांमुळे आर्थिक लाभ मिळालेले लाभार्थी, लाभार्थ्यांच्या योजनांसंबंधीच्या समस्या व अडचणी तसेच शेती संबंधीच्या समस्या व अडचणी, उत्पन्न वाढविणाऱ्या साधनांचा शोध, योजनांचे विश्लेषण, उत्पादनात झालेला बदल, नवनविन योजना व त्यात झालेले बदल इ. संदर्भात विविध घटकाची माहिती सर्वेक्षण पध्दतीने लाभार्थ्यांकडून संकलीत करण्यात आली. ''अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील कृषी योजनांद्वारे लाभार्थ्यांना वाटप केलेल्या अनुदानाच्या विनियोगाचे अध्ययन'' हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

प्रस्तावना :

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळून आज 73 वर्षा पूर्ण झालेली आहेत. तरी आपल्या देशाचा कणा मानला जाणारा कृषी क्षेत्रातील समस्यांचा वाटा फार मोठा आहे. त्याचे मुख्य कारण आपल्या देशातील 80 टक्के जनता ही शेतीवर व शेतीशी निगडीत उद्योगधंद्यांवर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतीशी निगडीत सर्व समस्यांचे निराकरण करणे हे महत्वाचे उद्दिश्ट आहे. त्याकरिता सरकारने कृशी विभागाअंतर्गत शेतीच्या व लाभार्थ्यांच्या विकासाकरिता मोठ्या प्रमाणावर विविध योजना राबवून शेतीप्रधान देशाची आर्थिक व सामाजिक घडी घट्ट करण्यास सुरुवात केलीपण ही सुरुवात सन 1881 च्या फेमिंग कमिशनने शिफारस केल्यानुसार जुलै 1883 मध्ये कृशी खात्याची स्थापना करण्यात आली. (कषी विभाग, महाराष्ट्र शासन) कृष क्षेत्राचे अर्थव्यवस्थेतील महत्व लक्षात घेता स्वातंत्र्यानंतर सरकारने कृषी क्षेत्रात गुंतवणूकीस प्रोत्साहन देवून त्यात वाढ केलेली दिसून येते. भारत देश स्वतंत्र झाल्यापासून देशाच्या विकासाच्या दृश्टीने अनेक प्रयत्न करण्यात आले. 1951 पासून आपल्या देशात पंचवार्शिक योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजनेचे फायदे बऱ्याच प्रमाणात झालेले आहेत.

कृषी क्षेत्र ही सर्व उद्योगांची जननी, मानवी जीवनासाठी पोशक, प्रगती तसेच समृध्दिचे प्रतिक समजली जाते. भारतासारख्या कृशीप्रधान अर्थव्यवस्थेत राश्ट्रीय उत्पन्नाचे प्रमुख साधन, रोजगार, औद्योगिक विकास तसेच व्यापाराचे साधन म्हणूनही कृशी कडे पाहिले जाते. कोणत्याही राश्ट्राचा आर्थिक विकास साधावयाचा असल्यास त्यास प्रथम कृशी व कृशी आधारित उद्योगाचा विकास करावा लागतो. कारण कृशी हे क्षेत्र सर्व उद्योगांचा पाया समजल्या जातेकृशी विभागाने कृशी क्षेत्रात विकासाचा दर गाठण्यासाठी शेती क्षेत्रातून उत्पन्न वाढीच्या, नविन तंत्रज्ञानाचा विकास, कृशी संशोधन इ. क्षेत्रात खूप मोठ्याा संधी उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. ह्याा करिता कृशी विभागाने मोठ्या प्रमाणावर नव–नविन योजना राबवून शेती सोबतच शेतकरी लाभार्थ्यांचा सुध्दा विकास करण्याचे ठरविले आहे. जसे कृशी प्रक्रिया पुरक व्यवसाय, प्रक्रिया उद्योग, लाभार्थ्यांच्या आर्थिक विकासाकरिता, नुकसानभरपाई करिता, नविन आधुनिक यंत्र व तंत्रज्ञानाच्या विकासाकरिता, कृशी संबंधीत नविन संशोधित माहिती प्रसारणाकरिता, समस्यांचे निवारण करण्याकरिता इ. बऱ्याच योजना केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या मार्फत राबविण्यात येत आहे. यावर केंद्र व राज्य सरकार मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च करीत आहे.

4 संशोधन पद्धती :

कृशी विभागाच्या योजनांच्या माहितीचा अभ्यास दुय्यम स्त्रोतांमधून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या सहाय्याने करण्यात आला आहे. तर योजनांचे लाभार्थ्यांवर होणाऱ्या आर्थिक परिणामांचे अध्ययन प्राथमिक स्त्रोतांद्वारे तथ्ये संकलित करुन करण्यात आले आहे.

माहिती संकलित करण्याकरीता सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग केला.

या अध्ययनात अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील कृशी विभागाच्या अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचा आढावा घेतला गेला. लाभार्थ्यांच्या विकासासाठी असणाऱ्या योजनांचा अभ्यास केला गेला. या कृशी योजनांद्वारे लाभार्थ्यांना वाटप केलेल्या अनुदानाच्या विनियोगाचे सविस्तर अध्ययन केल्या गेले.अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील कृशी योजनांच्या कार्याचे विश्लेशण व मूल्यमापन व लाभार्थ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे हे संशोधनाचे उद्दिदश्टे आहेत.

लाभार्थ्यांमधून नमूना निवड करतांना अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील 13 ही तालुक्यांचा अभ्यास करण्यात आला. प्रत्येक तालुक्यातून 5 गावांची निवड करण्यात आली. पूर्ण तालुक्याला प्रतिनिधित्व मिळेल अशा पद्धतीने गावांची निवड करण्यात आली तसेच प्रत्यक्ष भेटी दरम्यान प्रत्येकी 20 शेतकऱ्यांची निवड प्रत्यक गावातून करण्यात आली. अशा प्रकारे 1300 लाभार्थ्यांची निवड दैवनिदर्शन पद्धतीने नमूना म्हणून निवड करण्यात आली.

लाभार्थ्यांना वाटप केलेल्या अनुदानाचा विनियोग सारणी क्र. 1 पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ

अ.क्र.	विवरण	लाभार्थ्यांची संख्या			प्रतिशत प्रमाण
		अकोला	वाशीम	एकूण	
१	होय	५४९	४७१	१०२०	८२.२६
२	नाही	११८	१०२	२२०	१७.७४
	एकूण	६६८	५७२	१२४०	१००

(स्त्रोत : लाभार्थ्यांच्या प्रश्नावलीतील प्र. क्र. 42)

आलेख क्र. 1 पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ दर्शविणारा वर्तुळालेख

वरील सारणी व आलेखा वरुन असे निदर्शनास येते की, अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, 82.26 प्रतिशत लाभार्थ्यांना पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ झालेला आहे, तर 17.74 प्रतिशत लाभार्थ्यांना पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ झालेला नाही.

पिक विमा योजनेचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांपैकी, जास्तीत जास्त लाभार्थ्यांना 'तीमधील पिकांच्या नुकसानीच्या बदल्यात पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ झालेला आहे व त्यांचे एकूण प्रमाण 82.26 प्रतिशत इतके आहे.

सारणी क्र. 2 योजनेचा लाभ घेतल्यानंतरचे वा""िक उत्पन्न

अ. क्र.	विवरण	लाभार्थ्यांची संख्या			प्रतिशत प्रमाण
		अकोला	वाशीम	एकूण	
१	० ते ५०,००० `	४८७	४१८	९०५	७२.९८
२	५०,००० ते १,००,००० `	२२	१८	०४०	०३.२३
३	१,००,००० ते १,५०,०० `.	१५९	१३६	२९५	२३.७९
४	१,५०,००० ते २,००,००० `.	००	००	००	००
५	२,००,००० ` पेक्षा जास्त	००	००	००	००
	एकूण	६६८	५७२	१२४०	१००

(स्त्रोत : लाभार्थ्यांच्या प्रश्नावलीतील प्र. क्र. 43)

आलेख क्र. 2 पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ दर्शविणारा स्तंभालेख

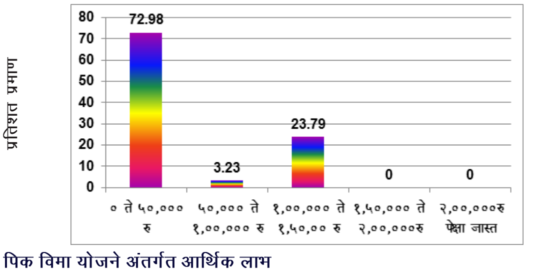

पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ

वरील सारणी व आलेखा वरुन असे आढळून येते की, अकोला व वाशीम जिल्ह्याातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, 72.98 प्रतिशत लाभार्थ्यांचे पिक विमा योजने नंतरचे वा""िक उत्पन्न 0 ते 50,000 ` पर्यंत आहे. 03.23 प्रतिशत लाभार्थ्यांचे पिक विमा योजने नंतरचे वा""िक उत्पन्न हे 50,000 ते 1,00,000`. पर्यंत आहे,तर 23.79 प्रतिशत लाभार्थ्यांचे पिक विमा योजने नंतरचे वा""िक उत्पन्न 1,00,000 ते 1,50,000 ` पर्यंत आहे.

पिक विमा योजनेचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांपैकी, जास्तीत जास्त 72.98 प्रतिशत लाभार्थ्यांचे पिक विमा योजनेच्या नंतरचे वा""िक उत्पन्न 0 ते 50,000 रु पर्यंत आहे.

'ती अवजारे वाटप योजना :

महारा""ट्र राज्याची ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृ""ीवर आधारित असून दिवसेंदिवस 'ती कामासाठी मजूरांची भासणारी कमतरता, मजूरीवरील वाढता खर्च इ. मुळे 'तीमध्ये सुधारीत कृ""ी अवजारे, उपकरणे, संयत्रे यांचा वापर अनिवार्य झाला आहे. मजूर समस्येमुळे 'ती मशागतीची कामे वेळेवर होत नाही. त्याचा उत्पन्नावर विपरित परिणाम होतो व पर्यायाने पिकांचा उत्पादन खर्च ही वाढतो. ह्या बाबी विचारात घेऊन राज्यातील कृ""ीक्षेत्रातील ऊर्जा वापर वाढविण्याच्या दृ""टीने कृ""ी अभियांत्रीकी करणास प्रोत्साहन देण्याकरीता 'तकऱ्यांना अनुदानावर ट्रॅक्टर, ट्रॅक्टरचलीत यंत्र, स्वयंचलीत यंत्र, बैलचलीत अवजारे वाटप करण्याची पुरस्कृत योजना सर्व जिल्ह्याात राबविण्यात येते.

सारणी क्र. 3 'ती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ

अ.क्र.	विवरण	लाभार्थ्यांची संख्या			प्रतिशत प्रमाण
		टकोला	वाशीम	एकूण	
१	होय	१५३	१३२	२८५	२१.९२
२	नाही	५४७	४६८	१०१५	७८.०८
	एकूण	७००	६००	१३००	१००

(स्त्रोत : लाभार्थ्यांच्या प्रश्नावलीतील प्र. क्र. 45 अ)

आलेख क्र. 3 शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ दर्शविणारा वर्तुळालेख

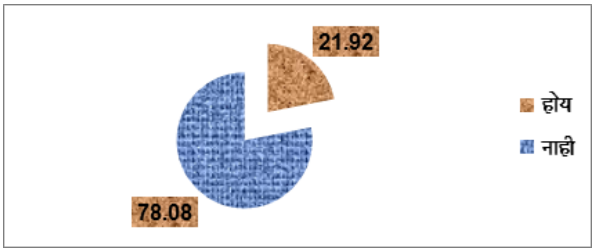

वरील सारणी व आलेखा वरुन असे दिसून येते की, अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, 21.92 प्रतिशत लाभार्थ्यांनी शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेला आहे, तर 78.08 प्रतिशत लाभार्थ्यांनी शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेला नाही. या योजनेचा लाभ घेणारे अल्प लाभार्थी आहे. याची कारणे सुध्दा वेगवेगळी आहेत तर काहींना या योजनेची गरज भासली नाही.

अकोला वा वाशीम जिल्ह्यातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेल्या जास्तीत जास्त 78.08 प्रतिशत लाभार्थ्यांनी शेती अवाजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेला नाही. या योजनेचा लाभ घेणारे अल्प लाभार्थी आहे. याची कारणे सुध्दा वेगवगळी आहे तर काहींना या योजनेची गरज भासली नाही.

सारणी क्र. 4 शेतीअवजारे वाटपयोजनेपासून फायदा

अ.क्र.	विवरण	लाभार्थ्यांची संख्या			प्रतिशत प्रमाण
		अकोला	वाशीम	एकूण	
१	होय	१४३	१२२	२६५	९२.९८
२	नाही	११	०९	०२०	०७.०२
	एकूण	१५३	१३२	२८५	१००

(स्त्रोत : लाभार्थ्यांच्या प्रश्नावलीतील प्र. क्र. 48अ)

वरील सारणीवरुन असे आढळून येते की, अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांपैकी 92.98 प्रतिशत लाभार्थ्यांना शेती अवजारे वाटप योजनेपासून आर्थिक फायदा झालेला आहे, तर 07.02 प्रतिशत लाभार्थ्यांना शेती अवजारे वाटप योजनेपासून आर्थिक फायदा झालेला नाही. अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांपैकी जास्तीत जास्त 92.98 प्रतिशत लाभार्थ्यांना शेती अवजारे वाटप योजनेपासून आर्थिक फायदा झालेला आहे तर काहींना मात्र या योजनेपासून काहीच आर्थिक फायदा झालेला नाही. असे अल्प लाभार्थी आहेत.

सारणी क्र. 5 शेती अवजारे वाटप योजनेपासून किती अनुदान मिळाले

अ.क्र.	विवरण	लाभार्थ्यांची संख्या			प्रतिशत प्रमाण
		अकोला	वाशीम	एकूण	
१	० ते ५०,००० `	१९	१६	०३५	१२.२८
२	५०,००० ते १,००,००० `	१३५	११५	२५०	८७.७२
३	१,००,००० ` च्या वर	००	००	००	००
	एकूण	१५३	१३२	२८५	१००

(स्त्रोत : लाभार्थ्यांच्या प्रश्नावलीतील प्र. क्र. 49)

वरील सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की, अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेल्या 12.28 प्रतिशत लाभार्थ्यांना शेती अवजारे वाटप योजनेपासून 0 ते 50,000 ` पर्यंत अनुदान मिळाले आहे. तर 87.72 प्रतिशत लाभार्थ्यांना शेती अवजारे वाटप योजनेपासून 50,000 ते 1,00,000 ` पर्यंत अनुदान मिळाले आहे.

ेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेल्या एकूण लाभार्थ्यांपैकी जास्तीत जास्त 87.72 प्रतिशत लाभार्थ्यांना शेती अवजारे वाटप योजनेपासून 50,000 ते 1,00,00 `. अनुदान मिळाले आहे. हे अनुदान योजनेच्या प्रकारानुसार व अवजारांच्या प्रकारानुसार कमी जास्त होत राहते. म्हणून 1,00,000 ` रूपयाच्या वर कोणालाच अनुदान मिळालेले दिसून येत नाही.

गृहितकृत्य क्र. :''अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील कृ ी योजनांद्वारे लाभार्थ्यांना वाटप केलेल्या अनुदानाचा विनियोग योग्य प्रकारे होत नाही. ''

Calculation Of The Value Of 'F'

Type	No.	No. of Respondents	Sample Mean	Within the Sample		Between the Sample	
				dx	dx^2	dm (232)	dm^2 x n
१) पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ	1	1,020	620	+ 400	1,60,000	+ 388	1,50,544 x 2 = 3,01,088
	2	220		-400	1,60,000		
२) कोणत्या स्वरूपात योजनेचा लाभ घेतला	1	145	245	-100	10,000	+13	169 x 4 = 676
	2	290		+45	2,025		
	3	20		-225	50,625		
	4	525		+280	78,400		
३) गोदाम स्वत:च्या मालकीचे	1	160	80	+80	6,400	-152	23,104 x 2 =46,208
	2	00		-80	6,400		
४) योजनेचा लाभ	1	160	101.25	+58.75	3,451.56	-130 .75	17,095.56 x4 =68,382.24
	2	100		-1.25	1.56		
	3	145		+43.75	1,914.06		
	4	00		-101.25	10,251.56		
					$\sum dx^2 =$ 4,89,468.74		$\sum dm^2$ x n =4,16,354.24

Calculation of the Degree of Freedom :

I) D.F. for Within the Sample = [N-K]
= 12-4
= 08

II) D.F. for Between the Sample = [K-1]
= 4-1
= 3

Table of Analysis of Variance

Source of Variation	Sum of Square	Degree of Freedom	Variance
Within the Sample	4,89,468.74	08	$\frac{4,89,468.74}{8} = 61,183.59 \cdots (V_1)$
Between the Sample	4,16,354.24	03	$\frac{4,16,354.24}{3} = 138784.75 \cdots (V_2)$

$$F = \frac{V_2}{V_1}$$

$$= \frac{1,38,784.75}{61,183.59}$$

$$\therefore F = 2.27$$

वरील माहीतीवरुन असे लक्षात येते की, अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, 5 % स्तरावर आलेल्या डिग्री ऑफ फ्रिडमचे (8, 3) टेबल मूल्य 8.85 आहे. 'F' ची गणना करुन आलेले मूल्य हे 2.27 आहे. गणना करुन आलेले मुल्य हे टेबल मूल्यापेक्षा कमी आहे. त्यामुळे त्यातील फरक हा सार्थ नाही. त्यामुळे ''अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील कृ ी योजनांद्वारे लाभार्थ्यांना वाटप केलेल्या अनुदानाचा विनियोग योग्य प्रकारे होत नाही.'' हे गृहितकृत्य स्विकार्य आहे.

निष्क र्ि :

१) पिक विमा योजनेचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांपैकी, जास्तीत जास्त लाभार्थ्यांना शेतीमधील पिकांच्या नुकसानीच्या बदल्यात पिक विमा योजने अंतर्गत आर्थिक लाभ झालेला आहे व त्यांचे एकूण प्रमाण ८२.२६ प्रतिशत इतके आहे.
२) पिक विमा योजनेचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांपैकी, जास्तीत जास्त ७२.९८ प्रतिशत लाभार्थ्यांचे पिक विमा योजनेच्या नंतरचे वार्ि क उत्पन्न ० ते ५०,००० ` पर्यंत आहे.
३) पिक विमा योजनेचा लाभ घेतलेल्या एकूण लाभार्थ्यांपैकी, जास्तीत जास्त ६२.५० प्रतिशत लाभार्थ्यांना पिक विमा योजनेचा लाभ घेण्यासाठी १,५०० ते २,००० ` पेक्षा जास्त खर्च आला
४) अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील एकूण लाभार्थ्यांपैकी, शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांपैकी जास्तीत जास्त ९२.९८ प्रतिशत लाभार्थ्यांकडे आधुनिक आणि अति आधुनिक पध्दतीची शेती अवजारे आहे. तरी पण काही शेतकरी पारंपारिक शेती अवजारे वापरतांना दिसून येतात.
५) शेती अवजारे वाटप योजनेचा लाभ घेतलेल्या एकूण लाभार्थ्यांपैकी जास्तीत जास्त ९१.२३ प्रतिशत लाभार्थ्यांना शेती अवजारे वाटप योजनेपासून शेतीमध्ये कमी वेळात जास्त काम व शेती करतांनी शेतमजूरीवर कमी खर्च झाल्याने आर्थिक फायदा झालेला आहे

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) Debasis Mukherjee (2010) 'Agricultural Economics', Published by Alther Publication House, Delhi, Pg. 62.
२) Desai B. M. & Mellor J. W. (2011) 'Agriculatural Policy Strategy Instruments & Implementation : A Review & the Road Ahead, Economics & Political Weekly'. Dec. 2011, Pg. 42-50.
३) Government of Maharashtra (1991), "Government of Maharashtra, waras Guideline Book", 1991.
४) Gulati Ashok, (1993), "Report on Agriculture Policy in the Light of New Trade & Industrial Poliicy". Indian Journal of Agriculture Economics, Vol. 48, No. 1, Jan-Mar., Pg No. 34-35.
५) अनंदकवळस एम. बी. (जानेवारी–मार्च, २०१३), 'अर्थसंवाद, खंड ३६, अंक ४, पान नं. ३६८ ते ३७३.
६) आवळे मनोज (२०१४), शेतकऱ्यांसाठी शासकीय अर्थसाहाय्याच्या व अन्य विविध योजना, चौधरी पब्लीशर्स, जळगांव. पृ.क्र १०ते १८९.
७) आवटे बसवराज (२००८), लोकराज्य मासिक, 'एकीच्या बळीने समाजाचा विकास'', फेब्रुवारी, २००८, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई,पृ.क्र.८.
८) उमराव मुलानी (सप्टेंबर, २००९), 'कृ ी अर्थशास्त्र' सवसेश पब्लीकेशन, राधाकृ ण अपार्टमेंट, ५३५, शनिवार पेठ, आप्पा बळवंत चौक, पुणे, पान नं. ५.२ ते ५.८.
९) किशोर गांगुर्डे (लेखक, मुंबई)(२००८), 'हमी रोजगाराची साथ केंद्राची', लोकराज्य – एप्रिल, २००८.
१०) चंद रमेश (२०१४), '१९९० नंतरच्या कृ ी खात्याच्या कामगिरीची विश्ले ाण', योजना मासिक, जुन २०१४, पृ.क्र.५–१२.
११) जाधव जनार्दन (सप्टेंबर, २०१२), 'सेंद्रीय शेती' शेतकरी अंक ४था, व र्ि १३ वे, महारा ट्र शासनाच्या कृ ी विभागाचे मासिक, कृ ी आयुक्तालय, कृ ी भवन, दुसरा मजला, शिवाजी नगर, पुणे, पान नं. ३२–३६.